

М.Ф. ПЕТРОВ

Інститут географії НАН України
вул. Володимирська, 44, м. Київ-34, 01034, Україна
oenothena@ukr.net

ПРО ПІВНІЧНУ МЕЖУ ПРИРОДНОГО ПОШИРЕННЯ *ACER TATARICUM* L. (*ACERACEAE*) НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ

Ключові слова: *Acer tataricum*, поширення, розселення, Київське Полісся

У повідомленні про острівні оселища рідкісних видів рослин на Житомирському Поліссі В.І. Мельник зі співавторами (2009) стверджують, що виявлена ними локальна популяція *Acer tataricum* L. на гранітних скелях у м. Коростень є найпівнічнішою на території Правобережної України. Ми подаємо результати власних спостережень, літературні та фондові дані про ще північніші оселища виду та їх едафічну приуроченість на Київському Поліссі.

Здійснюючи радіоекологічні дослідження у Чорнобильській зоні відчуження, ми натрапили на два оселища рідкісного тут *A. tataricum*. Ще два природні осередки виявлені за матеріалами лісовпорядкування.

Вище автошляхового мосту біля с. Черевач у заплаві р. Уж у 1997 р. було зафіксоване місцезнаходження *A. tataricum* (Петров, 1998). Правобережну високу слабохвилясту піщану заплаву до відселення людей використовували як пасовище на короткозаплавних червонокострицево-пирійних та різнотравно-тонкомітлицевих свіжих луках. Припинення випасання, численні зривини кабанів сприяли поступовому поширенню деревних і кущових рослин (*Acer negundo* L., *A. tataricum*, *Betula pendula* Roth, *Frangula alnus* Mill., *Pinus sylvestris* L., *Pyrus communis* L., *Salix acutifolia* Willd., *S. triandra* L.), які формують угруповання різних розміру та складу. Найстаріші особини *A. tataricum* тут ростуть по схилах притерасного зниження р. Уж. *Acer tataricum* добре помітний на схилі дамби із карбонатвмісного щебеню, найближчому до вищеописаного локалітету, разом із самосівними деревами натуралізованого *A. negundo* та кущами *S. acutifolia*. На протилежному схилі дамби та по заплаві нижче мосту *A. tataricum* відсутній.

У найвужчій частині лівобережжя заплави віялоподібна система грив завширшки 10—15 м вкрита деревостаном *Quercus robur* L. заввишки 10—12 м. У підліску — *A. tataricum* (окремі екземпляри досягали висоти дуба), *Frangula alnus*, *Euonymus verrucosa* Scop., у трав'яному покриві — *Clematis recta* L., *Pimpinella major* (L.) Huds., *Melampyrum cristatum* L., *Betonica officinalis* L. (*Stachys officinalis* (L.) Trevis.), *Origanum vulgare* L., *Aristolochia clematidis* L., *Glechoma hederacea* L.

Друге місцезнаходження *A. tataricum* природного походження відзначене у заростях *Salix acutifolia* на острівцях між дренажними каналами дамби водойми — охолоджувача ЧАЕС. Поверхня цих піщаних острівців засипана шматками карбонатвмісного щебеню, який тут складували перед зведенням дамби.

Джерелом діаспор могли бути тільки рослини в залишках дібров на схилі правого берега долини р. Прип'яті між Чорнобилем та с. Лелів.

У Проекті організації лісового господарства Державного спеціального виробничого комплексного лісового підприємства «Чорнобильліс» за 1997 р. два місцезнаходження *A. tataricum* лісовпорядники визнали природними. Аналіз таксаційних описів виділів у Розсохівському та Яковецькому лісництвах, планів лісонасаджень (Проект ..., 1997), топографічних і ландшафтних карт (Ландшафты Чернобыльской ..., 1994) цих територій засвідчує, що осередки виду збереглися у перехідних зонах між відносно підвищеними ділянками сосняків у ектопах свіжих суборів і відносно зниженими ділянками чорновільшників в ектопах сирих та мокрих сугрудів і грудів.

У літературі також є відомості про осередки *A. tataricum* на Київському Поліссі, які не згадуються у загальновідомих флористичних зведеннях.

Н.Д. Нестерович (1955) вважав відоме йому оселище *A. tataricum* біля пристані Глібівка на р. Прип'яті на кордоні Білорусі з Україною природним.

М.М. Бортняк (1977) знаходив *A. tataricum* вище м. Іванкова 26.07.1960 р., 26.06.1973 р. та 17.06.1975 р. серед інших малопоширених на Поліссі видів — *Crataegus curvisepala* Lindm., *Rosa corymbifera* Borkh.* (~ *Rosa canina* L.), *Prunus stepposa* Kotov* (= *P. spinosa* L.), *Phlomis tuberosa* L., *Peucedanum lubimenkoanum* Kotov, *Salvia verticillata* L., *Linosyris vulgaris* Cass.* (= *Galatella linosyris* (L.) Rechb.), *Festuca valesiaca* Gaud., *Iris hungarica* Waldst. et Kit., *Carex michelii* Host, *Inula hirta* L. як супутників *Euphorbia klockovii* Dubovik. Ці види зростали за цегельнею на південно-східному схилі лівого берега долини р. Тетерева. На відслоненнях лесоподібних суглинків (Ландшафты пригородной..., 1983) сформувалися ґрунти важкого механічного складу, ніж звичайні на Поліссі, — дерново-підзолисті піщані і глинисто-піщані зандрової рівнини та дернові глейові і болотні — заплави. Рослинність схилу різко відрізняється від навколишньої і багата на рідкісні для Полісся види рослин. М.М. Бортняк наголошує, що ізольоване місцезнаходження цієї групи видів, властивих південнішим районам, важко пояснити випадковим занесенням.

Й.К. Пачоський (1897) наводить гербарний зразок П.С. Роговича *A. tataricum*, зібраний біля с. Зорин Іванківського р-ну, що розташоване в умовах, подібних до тих, які існують поблизу Іванкова.

Частина населених пунктів Чорнобильської зони вже зникла, назви та межі лісництв, нумерація кварталів і виділів змінюються щодесятиліття під час лісовпорядкувань, тому подаємо географічні координати наведених місцезнаходжень *A. tataricum* різних часів, визначених на сайті <http://download.maps.vlasenko.net/smtm200/m-35-06.jpg>; /m-36-07.jpg; /m-36-11.jpg; /m-36-12.jpg; /m-36-18.jpg. за допомогою аркушів топографічної карти М 1:200 000 (таблиця). Координати місцезнаходжень вказані як певний інтервал значень через неоднозначність описів.

* Назви видів подаються за автором опису, а в дужках — прийняті у зведенні (Mosyakin, Fedoronchuk, 1999).

М.А. Кохно (1982) вважав *A. tataricum* на Поліссі інтродукованим видом і північну межу ареалу проводив по південній межі регіону, тобто не враховував досліджень 1930-х років А.І. Барбарича (1955) на Житомирському та Київському Поліссі (рисунок). Суцільне поширення *A. tataricum* на півдні Житомирського Полісся підтвердили дослідження Д.М. Якушенка (2004).

Як компонент базифільних дубових лісів (Шеляг-Сосонко, 1974) *A. tataricum* у північній частині ареалу (Погребняк, 1993) приурочений до ділянок мезорельєфу з виклинуванням збагачених ґрунтових вод при контакті з відкладами лесоподібних і моренних суглинків, завжди вкритих піщаним чохлам (Ландшафты пригородной..., 1983). Такі умови на вододільних рівнинах Київського Полісся є у водозборах Тетерева (гербарні збори Котова, 1955), Ужа (Розсохівське і Яковецьке лісництва) та Прип'яті.

На Київському Поліссі локадітети *A. tataricum* розміщені на відслоненнях суглинків по схилах. Наведені в описі осередки базифільних кушових і трав'янистих видів біля Іванкова входять до угруповань дубових лісів Лісостепу та півночі Степу (Шеляг-Сосонко, 1974). Цим воно відрізняється від *A. tataricum* поблизу с. Козіївки Житомирської обл. на делювії силікатного кристалічного вапняка долини Тетерева (Маринич, 1963; Осичнюк, 1973) з кушовими і трав'яними видами навколишніх ацидофільних угруповань.

За дослідженнями 1997—2007 рр. у Чорнобильській зоні відчуження, *A. tataricum* зберігає свої фітоценотичні позиції в короткозаплавних дібровах та розселяється на нелісові ділянки заплави р. Уж, ґрунти яких періодично збага-

Місцезнаходження *A. tataricum* на Житомирському та Київському Поліссі

Місцезнаходження	Координати	
	пн. ш.	сх. д.
<i>Басейн Тетерева</i>		
Козіївка	50°21'—50°22'	29°04'—29°06'
Іванків	50°55'—50°56'	29°52'—29°54'
Зорін	51°04'—51°06'	31°13'—31°15'
<i>Басейн Ужа</i>		
Коростень	50°36'—50°48'	28°39'—28°41'
Розсохівське л-во, кв. 65, виділ 11 (південніше с. Бички та західніше с. Розсоха)	51°10'—51°12'	29°50'—29°52'
Яковецьке л-во, кв. 163, виділ 15 (північніше с. Новий Мир та західніше с. Клівіни)	51°20'—51°23'	29°34'—29°36'
Черевач	51°11'—51°12'	30°05'—30°07'
<i>Басейн Прип'яті</i>		
Лелів	51°19'	30°12'
Кордон Білорусі з Україною	51°28'—51°30'	29°56'—30°00'

чуються повеннями, а вимиті опадами з верхніх шарів ґрунту солі біогенів накопичуються на коренедоступній глибині у вигляді лучного мергелю. Води р. Уж збагачуються кальцієм під час розмивання її допливами лесоподібних суглинків Словечансько-Овруцької височини (Маринич, 1963). Збереження в'язово-дубових лісів з *A. tataricum* у пониззі р. Снов також забезпечується розмиванням лесоподібних суглинків водами у верхів'ях (Балашов, 1963).

Таким чином, найпівнічніше прогресуюче місцезнаходження *A. tataricum* західніше Дніпра розташоване в заплаві р. Уж біля с. Черевач Київської обл. Але дуже вірогідне збереження природних локалітетів виду на правому корінному березі долини р. Прип'яті на ділянці між м. Прип'яттю та гирлом р. Словечни.

1. Балашов Л.С. Загальна характеристика рослинності долини р. Снов // Питання фізіології, цитоембріології і флори України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 105—152.
2. Барбарич А.І. Флора і рослинність Полісся Української РСР // Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1955. — С. 269—319.
3. Боршняк М.М. Про знахідку і умови зростання *Euphorbia klovovii* Dubovik у Київській області // Укр. ботан. журн. — 1977. — 34, № 2. — С. 199—200.
4. Котов М.І. Родина кленові— *Aceraceae* Lindl. // Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 7. — С. 208—226.
5. Кохно Н.А. Клены Украины. — К.: Наук. думка, 1982. — 184 с.
6. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование / Галицкий В.И., Давыдчук В.С., Шевченко Л.И. и др. — Киев: Наук. думка, 1983. — 244 с.
7. Ландшафты Чернобыльской зоны и их оценка по условиям миграции радионуклидов / Давыдчук В.С., Зарудна Р.Ф., Михели С.В., Петров М.Ф. и др. — Киев: Наук. думка, 1994. — 112 с.
8. Маринич А.М. Геоморфология южного Полесья. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1963. — 252 с.
9. Мельник В.І., Баранський О.Р., Харчишин В.Т. та ін. Флористичні знахідки на Житомирському Поліссі // Інтродукція рослин. — 2009. — 2. — С. 3—8.
10. Нестерович Н.Д. Плодоношение интродуцированных древесных растений и перспективы разведения их в Белорусской ССР. — Минск: Изд-во АН БССР, 1955. — 384 с.
11. Осичнюк В.В. Рослинність відслонень кристалічних порід // Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 373—403.
12. Пачоский И. Флора Полесья и прилежащих местностей // Тр. Император. С.-Петербург. об-ва естествоисп. — 1897. — 27, № 2. — С. XVIII + 1—120.
13. Петров М.Ф. Синантропний елемент флори зони відчуження Чорнобильської катастрофи. Препринт ЧНТЦМД МНС України. — Київ—Чорнобиль, 1998. — 69 с.
14. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Правобережного Полісся України // Лісова екол. і типол. лісів. Вибр. пр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 16—46.
15. Проект організації лісового господарства ДСВКЛП «Чорнобильліс» (Таксаційний опис та Планшети організації. М 1:10000). — К.: Укрдержліспроект, 1997.
16. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Ліси формації дуба звичайного на території України та їх еволюція. — К.: Наук. думка, 1974. — 240 с.
17. Якушенко Д.М. Узлісні угруповання класу *Trifolio-Geranietea sanguinei* Th. Müller 1962 півдня Житомирського Полісся // Укр. ботан. журн. — 2004. — 61, № 4. — С. 30—37.
18. Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M. Vascular plants of Ukraine: A nomenclatural checklist. — Kiev, 1999. — xxiv + 369 p.

Рекомендує до друку
Я.П. Дідух

Надійшла 31.06.2010 р.

М.Ф. Петров

Институт географии НАН Украины, Киев

О СЕВЕРНОЙ ГРАНИЦЕ ЕСТЕСТВЕННОГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ
ACER TATARICUM L. (*ACERACEAE*) НА КИЕВСКОМ ПОЛЕСЬЕ

Современная естественная северная граница расселения *Acer tataricum* L. на Киевском Полесье проходит в бассейне р. Уж. Самая северная локальная прогрессирующая популяция вида западнее Днепра расположена в пойме р. Уж возле с. Черевач Киевской обл. На северной границе ареала *A. tataricum* сохраняется в эдафотопях, периодически обогащаемых минеральными веществами, принесенными поверхностными или почвенными водами.

К л ю ч е в ы е с л о в а: *Acer tataricum*, распространение, расселение, Киевское Полесье

M.F. Petrov

Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ON THE NORTHERN BOUNDARY OF *ACER TATARICUM* L. (*ACERACEAE*)
IN KYIV POLISSYA

Current natural limits of the range of *A. tataricum* L. in Kyiv Polissya pass through the watershed basin of the Ouzh River. The northernmost local progressive population of the species to the west of the Dnieper River is located at the floodplain of the Ouzh River near Cherevach village in Kyiv Region. At the northern limits of its range, *A. tataricum* occurs in edaphotopes enriched with mineral substances transported by the surface or ground waters.

К e y w o r d s: *Acer tataricum*, distribution, dissemination, Kyiv Polissya.